

Др Буро Вујовић

МОША ПИЈАДЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 1941—1942. ГОДИНЕ

Послије 14 година и 46 дана проведених на робији, Моша Пијаде је 3. априла 1939. године напустио тамничке капије. Робија, коју је изржавао у Лепоглави и у Сремској Митровици и на коју је био осуђен од стране буржоаског суда монархистичке Југославије, за Пијаде је била веома бурна страница живота. На робији је он био организатор многих акција које су политички осуђеници водили против затворског режима, борећи се за боље услове живота. Међутим, његова главна активност била је усмјерена на идеолошко-политичко, марксистичко-лењинистичко уздизање робијашког колектива, свакојег члана посебно и свих скупа. Уздижући се и сам на том послу, он је стигао до руководиоца Комунистичког универзитета, а остао је познат и по преводима са њемачког Марксових дјела („Капитал”, „Критика политичке економије” и др.), која је преводио заједно са Родољубом Чолаковићем, а нека и сам.

Али слика живота са робије овог великог револуционара била би непотпуна и једнострана ако се не би указало и на велика искушења која су долазила не само од стране затворских власти него, што је било далеко теже и болније, у једном доста дугом периоду и од другова-робијаша. Било је то у периоду великих фракционашких борби, које су се средином тридесетих година развиле међу комунистима на робији у Сремској Митровици. На челу ултралијеве фракције, која је овладала духовима, налазио се Петко Милетић, бивши члан Централног комитета КПЈ. Он је успио да се демагогијом и разним триковима наметне већини, а касније готово свим комунистима као духовни вођ и да постане секретар казнионичког партијског комитета. На нарочито жестоком ударцу Милетића био је Моша Пијаде, који је остао са својим увјерењима, против Милетићевог „везирства” и лажне партијности. Тај сукоб је задуго био неравноправан, јер је Пијаде једно вријеме остао готово усамљен. Његов биограф Слободан Нешовић у књизи „Моша Пијаде и његово време” такву ситуацију на једноме мјесту илустро-

вао је следећим ријечима: „Само човек гвоздених живаца, стаменог политичког убеђења и непоколебљивог морала могао је издржати све то од једног до крајности партијски дисциплинованог колектива, чије се руководство сручило на Мошу Пијаде и неколико његових најприснијих сарадника. У таквој средини и атмосфери могла се осетити и најмања вибрација. Ако је Моша Пијаде, у циљу да разбије клевете против себе, покушавао било где, у болници или током шетње, на степеништу или по ходницима да поразговара са друговима, већ је био на оку најближих Петкових активиста, ултралевичара и фразера, које су у шали називали и „јаничарима“”.

Прошло је неколико година Мошине тешке борбе док је 9. децембра 1937. услиједио тзв. децембарски апел Централног комитета КПЈ, којим се смјењује казнионички партијски комитет на челу с Милетићем и за повјереника Централног комитета КПЈ именује Моша Пијаде, који добија задатак да води и послове казнионичког комитета и спроведе у живот писмо централног руководства. На писму Централног комитета КПЈ, односно „децембарском апелу“, потписао се нови генерални секретар КПЈ Јосип Броз Тито иницијалима „ТТ“. „Децембарски апел“ је награда и признање Моши Пијаде за његово дугогодишње страдање и изолацију на робији и досљедну и неуморну борбу против Петка Милетића и његове фракције. Али овим чином само је отпочела демистификација Милетића, који је међу робијашима био достигао ореол врхунског радничког трибуна. Још је доста времена протекло док се већина робијаша отргла од Милетићевог утицаја, а било је и оних који су изашли на слободу са старим заблудама.¹

Иако је издржао дугогодишњу робију, Пијаде није имао срећу да остане на слободи ни пуну годину дана. Тек се мало привикао на нови живот, почео интензивно да слика, и ожењо се чак — уочи Нове 1940. године ухапшен је, заједно са још неколико истакнутих комунистичких функционера и активиста: Ивом-Долом Рибаром, Иваном Милутиновићем, Бором Продановићем, Борћем Андрејевићем — Куном, Тодором Вујасиновићем и др. Двадесетак дана касније Пијаде је са друговима одведен у Билећу и стрпан у концентрациони логор који је тамо основан за политичке затворенике. Три мјесеца трајала је тортура логорских власти над логорашима, посебно над Мошом Пијаде, да би 22. априла један број логораша, међу којима и Пијаде, био пуштен на слободу.

Поново живот у Београду, сада са још већом политичком ангажованошћу. Наступали су и све крупнији догађаји. Фашистичка опасност надвила се непосредно над Југославију. Кому-

¹ Слободан Нешовић, *Моша Пијаде и његово време*, Београд 1968, 207—374; *Народни хероји Југославије*, II, 81.

нистичка партија Југославије припремала се за судбоносне догађаје. Централни комитет КПЈ вршио је припреме за пету земаљску партијску конференцију. С тим у вези Пијаде је добио и конкретан задатак, што га је необично одушевило. На Петој земаљској конференцији КПЈ, која је одржана у октобру 1940. у Загребу, Пијаде је изабран за члана Централног комитета КПЈ. То је било признање за велике заслуге и дотадашњи револуционарни рад.

Седамнаестог фебруара 1941. Пијаде је поново ухашен. „Провалио га је један радник као предавача на партијским курсевима у Београду. Срећом, на интервенцију неких његових пријатеља у државној управи, пуштен је два дана уочи напада фашистичких сила на Југославију.²”

Шестог априла 1941, када су фашистичке државе напале Југославију и њемачки авиони подвргли њен главни град разорном бомбардовању, Моша Пијаде је напустио Београд и са својим пријатељем адвокатом Бором Продановићем упутио се ка унутрашњости Србије. У Ужицу су два пријатеља сјели на воз и кренули ка Сарајеву. У путу су се нашили са Весом Маслешом, Војом Срзентићем, др Дејаном Поповићем и још неким пријатељима и познаницима из Београда. Послије неколико дана напорног путовања, сви су стигли на домак граничног дијела Црне Горе према Боки. А ту су се пораздвајали: Весо Маслеша је из Требиња пошао својим путем и стигао у андријевички срез гдје га је затекао јулски устанак, Војо Срзентић је (такође из Требиња) похитао ка Петровцу на Мору да што прије ухвати везу са Партијом и организује прихват и повезивање Моше Пијаде са партијском организацијом у Црној Гори, Бора Продановић је остао у Рисну, а Пијаде је са др Дејаном Поповићем 12. априла стигао у Котор. Ту, у Котору, Мошу је дочекала партијска веза. Од тога тренутка партијска организација је преузела бригу о његовом даљем путу. У Прчању, код Котора, срео га је Васо Срзентић, брат Воја Срзентића, који је такође тек прије неки дан био стигао из Београда. Срзентић је Мошу и др Поповића допратио до Петровца на Мору, а ту им је нашао човјека који их је повео до Подгора, у Црмницу, гдје су стигли 17. априла, на сам дан капитулације југословенске војске. У Црмници се са Мошом повезао Блажо Љутица, члан среског партијског руководства. Даљи пут двојицу путника довео је у Цетиње, гдје су неколико дана провели у кући Радоја Секулића—Макса, партијског радника из града. Крајем априла Пијаде и др Поповић стигли су у Љешкопоље код Подгорице, и ту су се раздвојили. У Љешкопољу, у Доњој Горици и у Момишићима, Пијаде је остао око двије недјеље, представљајући се дома-

² Слободан Нешовић, н. дј., 385—444.

ћинима као Марко Буровић, професор Универзитета у Скопљу, старином наводно из Црне Горе.³

Доласком у околину Подгорице Пијаде је дошао у непосредан контакт са Покрајинским комитетом КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак који је даље преузео бригу о његовом смјештају. Од неко доба маја Покрајински комитет КПЈ га је смјестио у Рогамима, недалеко од Подгорице, у кући породице Божане Вучинић, познате комунисткиње, која је умрла 1937. године. За домаћина он је био Марко, избјеглица из Метохије. У Рогамима, поред породице Вучинић, с Мошом је највише контактирао Радован Вукановић, комуниста из Подгорице, који је за то био задужен од стране Покрајинског комитета КПЈ.⁴ Но, Мошу су посјећивали и Божо Љумовић и Блажо Јовановић, политички и организациони секретар Покрајинског комитета КПЈ, као и други чланови покрајинског руководства. Поред осталих у посјету му је долазио и Весо Маслеша, што је за њега представљало такође врло пријатан доживљај. Крајем маја или почетком јуна у Дукљи код Подгорице, недалеко од куће у којој је Пијаде становао, одржан је састанак Покрајинског комитета КПЈ, којем је и он присуствовао. Тада је донесена одлука да се једним прогласом иступи против залазаша — сепаратиста, Секуле Дрљевића и његових присталица.

Када су италијанске патроле почеле чешће да залазе по селима у околини Подгорице, Покрајински комитет КПЈ је Мошу Пијаде пребацио у сусједно село Церовицу, гдје се о њему старао Војин Поповић, секретар Општинског комитета КПЈ у Пиперима. Петнаестак дана уочи јулског устанка Пијаде је смјештен још дубље у Пиперима, у селу Равни Лаз, у кући Николе Милутиновића.⁵

Прољећни дани 1941. године, када је Пијаде напустио Београд, дошао у Црну Гору и посредовањем Партије био смјешан по разним селима и чуван у дубокој илегалности, представљали су веома буран период живота и рада Комунистичке партије Југославије. Мада је као стари и врло заслужан комуниста и члан Централног комитета КПЈ Пијаде веома пажен од стране партијског руководства и партијске организације у Црној Гори а, као што је речено, једном је присуствовао и састанку Покрајинског комитета КПЈ, не може промаћи оку чињеница да је он у овом периоду био изван главних токова партијског и политичког живота. Као и много пута у животу, сурова страна судбине као да се и овога пута почела играти са њим. Он је тога већ помало постајао свјестан, а још више ће постати по доласку у Црну Гору Милована Биласа, члана Политбироа Централног

³ Исто, 451—461.

⁴ Исто, 461—462; Радован Вукановић, *На ратној стази*, Београд 1965, 40—41.

⁵ Слободан Нешовић, н. дј., 462—466.

комитета КПЈ и делегата ЦК КПЈ у Црној Гори. О чему се заправо радило?

Као и многи Београђани, Пијаде је 6. априла 1941. напустио Београд, толико журно да се није видио ни поздравио са бројном породицом, која је као јеврејска готова сва настрадала већ на почетку рата. При том је био више малерозан него грешан што је, хитајући ка унутрашњости, окренуо ка Црној Гори, односно ка Боки Которској. Глас о томе да је стигао до Боке брзо је дошао до Централног комитета КПЈ. По једном свједочењу, донијели су га неки омладинци, а Централном комитету КПЈ га је саопштио Иво Лола Рибар. Но, податак о томе могао је саопштити и Блажо Јовановић на мајском савјетовању КПЈ у Загребу, којем је присуствовао. Било како било, тек на бази тога што је стигао до Боке настала је прича да је он, заједно са својим пријатељем Продановићем, хтио да се евакуише бродом или подморницом на Запад.

Причу о Западу Билас је својим односом према Моши доста експлоатисао након што је као делегат Централног комитета КПЈ дошао у Црну Гору. Иако је Мошу нашао у Црној Гори а Мошин пут до Црне Горе преко Сарајева, Мостара па у Боку могао је схватити као слијеђење једног жељезничког саобраћајног правца, што је за оно вријеме било готово исто што и једини могући саобраћајни правац, Билас је у Покрајинском комитету КПЈ сијао сумњу око Моше и стварао климу за његову изолацију. Због тога се не треба чудити што није нашао за потребно да Мошу позове на састанак Покрајинског комитета КПЈ који је одржан 8. јула 1941. у засеоку Равни Лаз, у Пиперима, на коме је пренесена историјска одлука Централног комитета КПЈ о устанку, иако се Моша тога дана налазио у том засеоку.⁶

По свему изгледа да је прича о Западу за Биласа била изговор, а да је прави разлог Биласовог односа према Моши лежао у њиховим ранијим односима који су настали у казамати-ма Лепоглаве и сремскомитровачке казнионице. Таква претпоставка још више изгледа вјероватна када се узме у обзир да ни Иван Милутиновић, члан Политбироа Централног комитета КПЈ, који је у Црну Гору дошао почетком новембра 1941. године у својству новог делегата ЦК КПЈ, није имао готово ништа више толерантан однос према Моши, а и он је Мошин стари друг и сапатник из сремскомитровачког затвора, а уочи рата и из билећког логора. Држање ове двојице угледних руководица преносило се у већој или мањој мјери и на неке друге руководиће људе у Црној Гори. У овом тренутку нијесмо у стању да дамо сигуран и потпун одговор на питање о узроцима оваквог односа Биласа и Милутиновића према Пијаде, али држимо да би проучавање односа међу комунистима на робији,

⁶ Исто, 446—452, 468—473.

нарочито у сремскомитровачком затвору, помогло одговору на ово питање.⁷

Моша Пијаде је био борбен човјек и није се предавао невољама. Издржао је он многа и тежа искушења и излазио је с њима на крај. Сада све то није било ни приближно као некад, поготово кад је убрзо избио устанак који је пружио велике могућности. Мошу је устанак затекао у колашинском срезу, камо је упућен непосредно уочи устанка. Не треба сумњати да је одлуку о том његовом путу донио делегат Централног комитета КПЈ. Моша је убрзо доживио радости устаничког ентузијазма када је Колашин блокиран устаничким снагама са свих страна. У тим тренуцима он је написао познату пјесму „Партизанку“, која је постала једна од најпопуларнијих партизанских пјесама у Црној Гори.⁸

У вријеме када је пад окупаторског гарнизона у Колашину постао питање тренутка (чак су Италијани били истакли бијеле заставе), стигла је тзв. друга директива делегата Централног комитета КПЈ о свођењу општенародног устанка на оквире герилских борби и с тим у вези о деблокади блокираних окупаторских гарнизона. Према слову те директиве, требало је напустити блокаду колашинског гарнизона, који тек што није био пао.⁹ Као што је познато, Билас је ову директиву донио придржавајући се шаблонски одлуке Политбироа Централног комитета КПЈ од 4. јула 1941. године.¹⁰ У црногорском случају такво круто придржавање ове одлуке било је неинвентивно и штетно. Уосталом, и сâм Политбиро ЦК КПЈ и Тито свега неколико дана касније на основу једног извјештаја Митра Бакића о приликама у Црној Гори, донијели су директиву о покретању општенародног устанка у Црној Гори и са том директивом Бакића упутили у Црну Гору. Истовремено су, на основу исте индикације, 12. јула 1941. написали проглас народима Југославије с позивом на општи устанак.¹¹

Тзв. друга директива делегата ЦК КПЈ унијела је доста пометње и направила штете у неким крајевима устаничке Црне Горе. Тамо гдје су устаници већ били докрајчили с окупатором или су били непосредно пред тим чином, посљедице директиве

⁷ Слободан Нешовић у свом раду „Моша Пијаде и његово време“, стр. 477, изричито каже да су „робијашки другови и њима најближи знали да корени ниподаштавајућег Биласовог става према популарном чика-Јанку потичу још из времена тамновања у Лепоглави и Сремској Митровици“. Међутим, он то ипак не поткрепљује конкретним доказима, тако да овај проблем остаје пред науком да га изучи.

⁸ Слободан Нешовић, н. дј., 469—470; Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији*, I, Београд 1960, 169.

⁹ Батрић Јовановић, н. дј., 166—177.

¹⁰ Перо Морача, *Југославија 1941*, Београд 1971, 163—164.

¹¹ Батрић Јовановић, н. дј., 139—140; *Зборник НОР*, II 1, 18—26.

мање су дошле до изражаја. Моша Пијаде је дијелио разочарање због те директиве, заједно са устаницима који су блокирали и готово довели до капитулације окупаторски гарнизон у Колашину. Мјесни комитет КПЈ је био против директиве, али ју је из дисциплине прихватио и спровео у живот. Устаници су били огорчени, али и демобилисани: већином су пошли кућама. Пошто се брзо увјерио у штетност директиве, делегат Централног комитета КПЈ, у заједници са Покрајинским комитетом КПЈ, брзо је донио тзв. трећу директиву, којом је друга директива анулирана и народ позван на општи устанак. Ова директива је у колашински срез стигла 19. јула, а 20. јула окупаторски гарнизон у Колашину је савладан.¹²

Иако без конкретног задужења у ослобођеном Колашину, Пијаде се ухватио у коштац са пуно послова којима је хтио да дâ свој омјер и да их надахне својом инспирацијом и револуционарним духом. Почео је са новом народноослободилачком и револуционарном влашћу, која ће му остати главна преокупација и амбиција у току читавог народноослободилачког рата. Али радио је и разне друге послове, махом ситне, но маштовите и упечатљиве.¹⁴ Кад је крајем јула, последије сплашњавања устанка код Подгорице и Даниловграда, Билас отпутовао у Колашин, Моша Пијаде се није либио да га при сусрету дочека ватром ријечи због контрадикторних директива око устанка. Почетком августа Пијаде је отпутовао у Пипере, гдје је убрзо имало да се одржи покрајинско партијско савјетовање, које је требало да даде оцјену о дотадашњој оружаном борби, о њеној организацији и тактици и др., и да на бази тога одреди задатке за будући рад.

Иницијативу за покрајинско партијско савјетовање дао је делегат ЦК КПЈ, али је оно одржано у његовом одсуству, 8. августа 1941. у Каменику. Организатори савјетовања рачунали су да ће делегат ЦК КПЈ вјероватно стићи у току савјетовања, мада су неки сматрали да савјетовање може да се одржи и без његовог присуства. Штавише, на основу закључака савјетовања може се стећи утисак да им је присуство делегата ЦК КПЈ могло и сметати. Сигурно је, међутим, да је Моша Пијаде инсистирао да се савјетовање одржи што прије и да се не чека на долазак делегата ЦК КПЈ.¹⁵

Разматрајући искуства и извлачећи поуке из дотадашње оружане борбе, путем извјештаја које су поднијели политички и организациони секретар Покрајинског комитета КПЈ и током

¹² Батрић Јовановић, н. дј., 139—142; Буро Вујовић, *О лијевим грешкама КПЈ у Црној Гори у првој години народноослободилачког рата*, Историјски записи, 1/1967, 49—50.

¹³ Батрић Јовановић, н. дј., 166—167.

¹⁴ Слободан Нешовић, н. дј., 469.

¹⁵ Изјава Блажа Јовановића аутору од 13. децембра 1966.

исцрпне дискусије, савјетовање је констатовало да је међу субјективним слабостима које су се у току устанка испољиле видно мјесто заузела друга директива делегата ЦК КПЈ, која је доста допринијела одвајању једног дијела маса од комуниста. При завршетку рада савјетовање је утврдило смјернице и одредило задатке за будући рад, којима је предвиђен континуиран наставак ослободилачке борбе са нешто измијењеном тактиком, саображеном респектовању искустава јулског устанка.

Делегат ЦК КПЈ стигао је у Каменик 10. јула, док се још већина учесника покрајинског савјетовања није била разишла. Кад је обавијештен о савјетовању, његова сујета била је погођена, како због тога што је савјетовање одржано у његовом одсуству тако још више због закључака које је оно донијело. Наредио је да се савјетовање понови. Тако је оно одржано у два дијела, односно два пута. На поновљеном савјетовању делегат ЦК КПЈ је исфорсирао ревизију основних закључака донесених на претходном скупу, у првом реду оних закључака који су представљали критику његових девијација око директива, и практично је у основним ставовима издиктирао резолуцију, која је прихваћена као документат покрајинског савјетовања. Занимљиво је да се Билас поново приклонио ставовима своје друге директиве, којима су герилске борбе у минулој фази устанка означене као једино исправан облик војне акције, упркос томе што је била позната директива ЦК КПЈ о покретању општенародног устанка, коју је у Црну Гору донио Митар Бакић још око 20. јула. Ситуација која је наступила јењавањем и осјеком устанка за делегата ЦК КПЈ као да је била само потврда исправности таквог његовог гледања.¹⁶

И поред централизма у Партији и строге партијске дисциплине, ставови делегата ЦК КПЈ на поновљеном покрајинском партијском савјетовању нијесу прошли без отпора. Радило се о судбоносним тренуцима који су се тицали не само Партије него и читавог народа и то није могло остати затворено у људима. Додуше, број опонената био је мали, а било је и драстичног лавирања између супротстављених гледишта. Није ни мало зачуђење што је главни опонент Биласовим ставовима био управо Моша Пијаде. Он је одлучно заступао закључке првог дијела савјетовања, нарочито у питању које је било основни предмет спора, поновио је критику, само у још оштријем виду, коју је Биласу изрекао приликом њиховог сусрета у Колашину и тражио да се искуства устанка што цјелисходније и на најбољи начин систематизују и донесу закључци који ће одговарати из-

¹⁶ Буро Вујовић, н. дј., Историјски записи, 1/1967, 49—52; Исти, *Покрајинско савјетовање КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 8. августа 1941. г.*, Историјски записи, 2/1967, 315—322; *Зборник НОР*, III, 4, док. 2. Резолуција покрајинског савјетовања КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 8. јула 1941. и Писмо делегата ЦК КПЈ Милована Биласа од средине августа 1941.

вршеној анализи догађаја и бити од користи за рад у будућности. Из Пијаде је том приликом проговорио не само стари револуционар и члан ЦК КПЈ већ и борац — устаник, који је, заједно са својим саборцима, преживљавао и преживео неурозе које су донијеле контраверзне директиве. Због овакве своје смјелости Пијаде је кажњен жестоком нападом од стране делегата ЦК КПЈ, који га је обасуо тешким ријечима, не презајући ни од алузије о његовом наводно намјераваном бјекству на Запад.¹⁷

Наступила је врло мучна атмосфера. Блажо Јовановић, који је био свакако један од најугледнијих комуниста на савјетовању, није могао да прећути инцидентну ситуацију и своја гледања на спорне проблеме, а желећи при том да избјегне конфронтацију са високим представником Партије и надређеним руководиоцем, обраћајући се Биласу рекао је: „Ја дијелим мишљење друга Пијаде, али не желим да дискутујем, јер не бих могао да поднесем оно што си рекао другу Моши“.¹⁸ Митар Бакић није умио да нађе сличну мјеру. Осјећао је да нешто треба да каже, јер био је тумач најновије директиве ЦК КПЈ и Тита којом се предвиђало покретање општенородног устанка у Црној Гори. Оцјене и закључци првог дијела савјетовања били су у духу ове директиве. Али како, упркос таквих чињеница, противречити делегату ЦК КПЈ? Налазећи се на раскршћу ових дилема, Бакић је у току дискусије три пута мијењао своје мишљење, тако да је у том погледу доста лоше прошао.¹⁹

Билас је био свјестан да је у вези са насталим споровима и дилемама снага његових аргумената стајала на климавим ногама. Он се за то није нарочито бринуо, јер је својом функцијом доста лако вршио „поравне“. Међутим, побојао се колизије својих ставова са директивом ЦК КПЈ о општем устанку. Зато је нашао за потребно да неколико дана послје покрајинског партијског савјетовања напише посебно писмо Покрајинском комитету КПЈ у коме је покушао да направи неке уступке новој директиви ЦК КПЈ, но стојећи и даље на позицији герилских акција као основног облика који је одговарао „објективним условима“. Тиме је у ствари направио још већу, али углавном теоретску конфузију, јер се у пракси, гледајући на догађаје који су слиједили, на срећу, много више ишло од реално-

¹⁷ Саво Брковић, Дискусија на састанку историчара и политичких радника у Титограду од 27. и 28. априла 1965, стенографске биљешке; Изјава Блажа Јовановића аутору од 13. децембра 1966.

¹⁸ Слободан Нешовић, н. дј., 472; Изјава Блажа Јовановића аутору од 13. децембра 1966.

¹⁹ Буро Вујовић, н. дј., Историјски записи, 2/1967, 317; Саво Брковић, Дискусија на састанку историчара и политичких радника у Титограду од 27. и 28. априла 1965 — стенографске биљешке.

сти које је живот постављао на дневни ред, него од теоретских конструкција које нико није ни разумио.²⁰

Убрзо послје покрајинског савјетовања КПЈ, тј. негдје средином августа 1941, у пратњи Стева Бољевића, комунисте из Пипера, Пијаде је отпутовао на планину Лукавицу, а одатле, у пратњи Радисава Маројевића из Жупе Никшићке, у село Руданце, у Шаранцима, гдје је два-три дана провео у кући Вељка Ј. Кнежевића, да би затим пријешао у село Црну Гору, на Планини Пиви. Тамо је првих неколико дана био у кући Радивоја Дакића, а затим се преселио у просторије Основне школе у истом селу, у којој је била смјештена партизанска стража.²¹ Једно вријеме био је и у кући Радоје Дакића — Брка, секретара Окружног комитета КПЈ Никшић, који се све вријеме док је Пијаде био на планини Пиви за њега интересовао, иако је због своје дужности претежно био ван Пиве.²²

И у Пиву Пијаде је пошао по Биласовом налогу. Тамо је, по Биласовом мишљењу, био далеко од главних токова револуције.²³ Док је дошао у село Црну Гору представљао се као Марко Перовић, а од тада као Јанко Перовић, цртач, поријеклом из Љешкопоља. Радоје и Радивоје Дакић за сељаци су га знали из Београда. Пијаде се брзо и прилежно укључио у политички живот на Планини Пиви, који је био у знаку поновног јачања народноослободилачког покрета, након осеке устанка настале у јулско-августовској офанзиви окупатора. Интересовао се за рад омладине, организацију и јачање герилских одреда, за разрје-

²⁰ *Зборник НОР*, III, 4, док. 2, Писмо делегата ЦК КПЈ Милована Биласа од средине августа 1941; др Буро Вујовић, *Искусва из тринаестојулског устанка и неке карактеристике НОБ-а у Црној Гори 1941. године*, Војноисторијски гласник, 2/1971, 205—221.

²¹ Моша Пијаде, *Избрани списи*, том I, књ. 3, Београд 1965, 297; Слободан Нешовић, н. дј., 473.

²² *Зборник НОР*, III, 1, док. 23, Писмо Моше Пијаде Радоју Дакићу од 9. октобра 1941; *Побједа*, 14. фебруар 1978, 8.

²³ Слободан Нешовић за своју тврдњу да је Пијаде пошао у Пиву по наређењу М. Биласа у својој књизи позива се на неку биљешку Батрића Јовановића, што још не би био довољан доказ, јер Батрић Јовановић тај податак не наводи у својој књизи „Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији, I“. Међутим, исту ствар тврди Момчило Д. Полекскић, који је био замјеник команданта и командант Дурмиторског НОП одреда и у тим својствима је неколико мјесеци сарађивао са Мошом, па је податак могао сазнати од њега самог (Момчило Д. Полекскић, *Свестрана помоћ чиче Јанка — Моше Пијаде Дурмиторској партизанској републици*, рукопис у Историјском институту СРЦГ). Најзад, и из самог писма М. Пијаде Радоју Дакићу од 9. октобра 1941. види се да у Пиву није пошао по својој вољи. То писмо почиње следећом реченицом: „Драги Брко, Тек што сам био стигао на прво мјесто које ми је било одређено стигао је и твој човек и донио ми твоје писмо“. Поставља се питање: ко је у Црној Гори у оном тренутку члану ЦК КПЈ могао одредити мјесто боравка (што је реално значило ограничити му кретање), осим онога који је по функцији од њега био старији, а тај је једино био Билас.

шавање разних проблема који су настајали у мјесту или у околини, слао је прилоге за „Народну борбу“, орган Покрајинског комитета КПЈ који је почео да излази средином септембра 1941, учествовао је у стварању почетних органа народноослободилачке власти и обављао друге послове. При том је био врло добро примљен од стране сељака и са њима се добро спријатељио.²⁴

Још средином јесени 1941. италијански окупатор је почео напуштати неке своје посаде у планинским крајевима Црне Горе, да би избјегао проблеме које му је зима тамо могла донијети. Тако се средином октобра повукао из Жабљака, а одмах затим и из Шавника. Како је још прије тога био напустио Пиву, то је читава територија дурмиторског (шавничког) среза била слободна, и таква је остала читавих седам и по мјесеци.²⁵ За то вријеме на њој се развио врло интензиван живот и рад за народноослободилачки покрет, који је стицајем околности по много чему превазишао размјере среза. Неки послови који су на овој територији у овом периоду обављени имали су шири регионални, па и покрајински карактер, а било је и таквих који су досезали ниво југословенског значаја.²⁶

Средином друге половине октобра 1941. Моша Пијаде је пријешао на Жабљак. Иако је и овамо дошао без конкретне функције и задужења, и са сјенком сумње која га је и даље пратила, та промјена за њега је значила освјежење. Послије двомјесечног боравка у Пиви, и то на ограниченом простору, могао је бар да буде у чешћем контакту са руководиоцима средског нивоа, јер је Жабљак био сједиште среза. Разумије се, то је обећавало и могућности већег ангажовања. По неком свом афинитету и слиједу ствари, највише се ангажовао у раду народноослободилачких одбора, који су баш у тим позним јесњим данима били у пуном јеку стварања — од сеоских и општинских до народноослободилачког одбора за срез, који је формиран у другој половини новембра. Такође се пуно ангажовао у културно-пропагандном раду: око разних приредаба, уређивања зидних новина, слушања и издавања радио-вијести и др.²⁷ Исто тако један је од главних сарадника и уређивача, а

²⁴ *Зборник НОР*, III, 1, док. 23, Писмо Моше Пијаде Радоју Дакићу од 9. октобра 1941.

²⁵ Обрад Цимил, *Дурмиторски НОП одред*, Београд, 1966, 58—59, 61.

²⁶ Због свега овога у новије вријеме неки историчари и политички радници дошли су на идеју да се ова територија и живот на њој у 1941—1942. години прогласе Дурмиторском партизанском републиком, слично одраније „проглашеним“ партизанским републикама: Ужичкој, Фочанској и Бихаћкој. У том смислу организован је и посебан научни скуп, који је одржан 24—26. августа 1977. у Жабљаку. Овај скуп представило се импозантним бројем од 56 научних саопштења и сјећања учесника рата.

²⁷ Архив Историјског института у Титограду (у даљем тексту: АИИТ), 61/III — 10/41, Извјештај МК КПЈ Шавник од 29. децембра 1941.

по некима и покретач Билтена штаба Дурмиторског НОП одреда, који је излазио неколико мјесеци.²⁸

Почев од средине новембра 1941. послови на подручју Жабљака нагло су се увећали. У прво вријеме то је било у вези са формирањем и отпремањем Црногорског НОП одреда за операције у Санцаку, који је, по замисли Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, за први задатак имао напад на окупаторски гарнизон у Пљевљима и ослобођење овога града. Са подручја дурмиторског среза за овај одред требало је мобилисати три батаљона. На пословима у вези са мобилизацијом и формирањем једног од ових батаљона, Језеро-шаранског, ангажовао се и Моша Пијаде, исто као што се ангажовао на припремању хране и организовању дочека, смјештаја и исхране батаљона Црногорског НОП одреда за операције у Санцаку, који су на путу за Пљевља неколико дана боравили у рејону Његовућа—Жабљак.²⁹

Један неповољан догађај допринио је да се Моша Пијаде још више наметне својим залагањем на послу и да крајем 1941. године буде мање заобилажен од стране локалног руководства, које је то до тада, мада је Мошу поштовало, чинило по неким питањима, јер је било дисциплиновано према старијем руководству и јер је осјећало какав „вјетар“ дува отуда. Црногорски НОП одред за операције у Санцаку претрпио је пораз у нападу на Пљевља. Имао је преко 480 мртвих и рањених. Двадесет шестог новембра 1941, још док је овај одред био на пролазу кроз жабљачки рејон, у Жабљаку је, по наређењу Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, основана мање болница средског значаја од 20 кревета, у коју је на дан њеног оснивања смјештено неколико болесних и изнемоглих бораца одреда који је ишао на Пљевља. Пошто се рачунало да ће Пљевља бити ослобођена, било је предвиђено да се у овом граду оснује централна партизанска болница која би служила већем дијелу Црне Горе, Санцака и сусједних области. Међутим, пошто се од једном појавило око 270 рањених из пљеваљске битке, наметнуло се као неодложно хитно оснивање једне веће партизанске болнице која би примила рањенике са Пљеваља. У тражењу излаза, као природно рјешење за локацију овакве болнице наметнуо се Жабљак, како због његове релативно невелике географске удаљености од Пљеваља тако и због погодности које је имао као бивши туристички градић. Тако се десило да мала, недавно основана болница у Жабљаку прерасте у Централну партизанску болницу, која ће радити готово пола године и имати шири, покрајински значај. Баш у том прерастању среске болнице у Жабљаку у Централну партизанску болницу, које је

²⁸ *Зборник НОР*, III, 1, док. 115, Писмо Моше Пијаде Титу од 7. децембра 1941; Момчило Д. Полексић, н. дј., (рукопис).

²⁹ Момчило Д. Полексић, н. дј., (рукопис).

ишло врло натегнуто и са грчевима, Моша Пијаде се истакао као неуморни посленик и дао свој велики допринос спасавању и њези рањеника. То је било у тренутку када је на послу око рањеника и болнице могло бити ангажовано још 30 или више таквих људи какав је био он и опет да то не буде премного, и када је био добио позив од стране врховног команданта Тита да иде у Врховни штаб, а од којег позива је очекивао крај до-тадашњих психичких оптерећења и положаја у коме се налазио. Па ипак, он је, у интересу рјешења горућег проблема рањеника и болнице у Жабљаку, свој пут у Врховни штаб одгодио за око 15 дана.

Још приликом отварања болнице Пијаде је пружио помоћ у разним организацијским пословима др Ирине Кнежевић, која је именована за управника болнице, а иначе је тада била једини љекар у Жабљаку. На његову иницијативу, 28. новембра је отворен санитетски курс у Жабљаку, који је трајао 12 дана и који је посјећивало 50 омладинки са територије општине Жабљак. Када су други дан послје пјеваљске битке у Жабљак почели пристизати рањеници, поставио се већ одмах проблем болничког простора. Прва група рањеника испунила је болничке просторије и одмах се поставило питање смјештаја осталих рањеника који је требало да дођу а који су представљали огромну већину у односу на оне који су стигли. Ангажовањем мјесних фактора, а прије свега упорним залагањем Моше Пијаде, већ истог дана, 3. децембра, у двјема приватним кућама оспособљено је осам одјељења за смјештај рањеника. Са новим групама рањеника почели су долазити и љекари, тако да се број љекара у болници почео постепено повећавати.³⁰

О проблемима болнице и рањеника Пијаде је 7. децембра 1941. писмом обавијестио Тита. С обзиром на аутентичност овог документа, и на то да он врло илустративно представља атмосферу око рањеника првих дана децембра 1941. на Жабљаку, ваља цитирати дио писма који се на ово односи, иако је он већ више пута објављен. Тај дио писма гласи:

„Налазим се још на Жабљаку, иако је већ пре неколико дана требало да кренем. Послови су овде из дана у дан расли толико да би захтевали неколико пута више снага, и то способних и енергичних, да би се правилно и на време могли отаљавати. Ово је за сада једини ослобођени срез где функционише партизанска власт, те због тога има нарочити значај. Међутим, с поласком људи у Санџак расположиве снаге су се још више смањиле, док су послови напротив порасли, тако да једва стижемо да свршавамо најважније, па макар да не знамо ни за одмор ни за јело . . .

³⁰ Јован Р. Бојовић, *Партизанска болница у Жабљаку 1941—1942*, Историјски записи, 3/1961, 443—454.

У Жабљаку смо били уредили једну болницу. Али је последња три дана навала рањеника тако огромна да смо довели у страховите тешкоће. Сасвим је неправилно што нам шаљу све рањенике, од којих је добар део могао бити задржан по селима у Санцаку. Жабљак је мало мјестанце, и срећа је што је као туристичко место имало један велики хотел и неколико мањих хотела и вила, те смо могли доћи до приличног броја кревета и постељине. Али све је већ заузето, те морамо по селима узимати ћебад и поњаве. Уз рањенике долази врло велики број пратилаца, по два па чак и четири на једног рањеника. Све то ствара скоро несавладљиве тешкоће у погледу стана и хране. Дошло је досад поврх тога и око 30 србијанских партизана рањених и болесних.

У оваквој ситуацији, где у један дан отвориш три нове куће и у року од неколико сати створиш по три нове болнице које треба снабдети најнужнијим, а онда ти у поноћ дође нова велика партија рањеника, нисам могао да кренем одавде, јер сам стварно овде неопходан... Ових четири-пет људи што овде руководе млади су, неискусни и још не умеју да раде, па се у таквим тешкоћама без мене апсолутно не би снашли. Не могу да кренем док овде не осигурам да послови иду ваљано без мене. Па ипак желим да најхитније пођем..."³¹

Почетком друге половине децембра 1941, пошто је поново добио Титов позив, Моша Пијаде је отпутовао у Врховни штаб. Његов одлазак у Врховни штаб неки чланови ужег руководства у Црној Гори доживјели су непријатно и са гњевом. То је у дијелу партијске јавности још више открило јаз који је између њих и Моше постојао. Но, чин његовог одласка тај јаз ће убрзо и покрити, иако не сасвим и затрпати. У Црној Гори делегат ЦК КПЈ тада је био Иван Милутиновић, али је однос према Моши био исти као и раније. Чим је сазнао за Мошину намјеру за одлазак, Милутиновић је веома оштро реаговао код руководства на Жабљаку. Сачувано је писмо Јована Ђоровића, секретара Мјесног комитета КПЈ у Жабљаку, од 19. децембра 1941, из кога се то види. Ђоровић је писао неком другу (не наводи му име), вјероватно из жабљачког (шавничког) руководства, у коме на једном мјесту каже: „Дошло је од Гл. штаба да чича Јанко Перовић не иде за Србију и питају ко је тај што је могао наредити да чича иде, да се одмах јави Главном штабу — тражи друг Милутин. Ја тврдим да то нијесам сањао него да је то била стварност и да је чак наглашено неколико пута, и сада ме чуди како се поставља такво питање као да сам ја то урадио на своју руку“.³² Када је Милутиновић сазнао да је Пијаде отпутовао, Покрајински комитет КПЈ је Мјесном комите-

³¹ *Зборник НОР*, III, 1, док. 115.

³² АИИТ, 92/III 33—31/41.

ту КПЈ у Жабљаку упутио захтјев да напише и достави карактеристику за Пијаде, тј. податке о његовом раду и понашању за вријеме док је био на Жабљаку. Мјесни комитет КПЈ у Жабљаку поступио је по овом захтјеву и тражену карактеристику доставио 29. децембра 1941. године.³³

Главобоља због Пијаде није се завршила овим. Крајем децембра 1941. године један члан Покрајинског комитета КПЈ дошао је у Жабљак и одржао састанак са члановима Мјесног комитета КПЈ, штаба Дурмиторског НОП одреда и Народноослободилачког одбора за срез. Између осталог, овај члан Покрајинског комитета КПЈ поставио је питање „штетног утицаја“ Моше Пијаде на неке другове у овом крају, истичући да његов рад није био у духу директива које су преносили или давали делегати ЦК КПЈ и Врховног штаба, као ни оних које је давао ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, да је он дуго година био на робији, те да је због тога задржао заостала гледања, да се није сродио с новим генерацијама и новим стилем рада итд. Један од присутних устао је и рекао да је такво мишљење о Моши мишљење створено на почетку устанка, да је оно већ превазиђено, да је он, бар од када је дошао на Жабљак, радио потпуно у духу директива и да је много помогао жабљачком крају и друговима у раду. Напосљетку, он је члан ЦК КПЈ са којим ЦК одржава и везе — рекао је на крају овај диспутант. Међутим, иако је добио подршку већине, тражено је да се казни за иступање које је у супротности са ставом ПК КПЈ, што је и урађено.³⁴

Моша Пијаде је стигао у Врховни штаб, у Рудо, 20. децембра 1941, баш уочи формирања Прве пролетерске бригаде.³⁵ Сусрет са Титом био је срдачан.³⁶

Кад је КПЈ покренула револуционарни рат, Тито се без сумње интересовао за Мошу Пијаде. Ако му је и замјерио за његово онакво напуштање Београда 6. априла 1941. и ухитрено

³³ АИИТ, 61/III 2—10/41, Писмо МК КПЈ Шавник од 29. децембра 1941.

³⁴ Податке о доласку једног члана ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак на Жабљак крајем децембра 1941. и о кажњавању члана једног од руководстава у Жабљаку због његовог иступања у прилог Моше Пијаде нашао сам у већ навођеном мемоарском раду Момчила Д. Полексића. Полексић не наводи име члана ПК КПЈ, нити име друга који је кажњен. Међутим, пошто у свом раду каже да је овај члан ПК КПЈ у Жабљак дошао преко Пиве, а зна се да је у Пиви око 25. децембра 1941. био Будо Томовић (Обрад Цимил, *Дурмиторски НОП одред*, Београд 1966, 79—80), то је вјероватно да је Томовић био тај члан ПК КПЈ који је крајем децембра 1941. посетио Жабљак и отворио тему о „штетном утицају“ Пијаде у овом крају.

³⁵ *Зборник НОР*, II, 2, док. 68, Писмо Врховног штаба НОП одреда Југославије од 22. децембра 1941.

³⁶ Моша Пијаде, *Изабрани списи*, том I, књ. 5, Београд 1966, 871—875.

путовање у Црну Гору, он је томе свакако дао разумну мјеру. С обзиром на развој догађаја и стање веза, које су са Црном Гором биле слабе, Тито је о Моши, последије првих вијести из маја 1941, нешто конкретније могао сазнати тек крајем октобра 1941, када су Арсо Јовановић и Митар Бакић као представници Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку стигли у Врховни штаб, у Ужице. Но, још више, а свакако и суморније, о њему га је могао обавијестити Милован Билас, пошто је, након опозива са дужности у Црној Гори, у првој половини новембра 1941. стигао у Врховни штаб. Због сазнања до којих је дошао о Моши, а свакако и ради тога да би га ангажовао на пословима који одговарају његовим способностима, и револуционарном искуству, Тито је Мошу позвао да дође у Врховни штаб. Кад су се два друга срели у Рудом, вјероватно су се, колико су им вријеме и догађаји дозволили, попричали о ратним путевима, и Моша је могао Титу да пружи своју верзију о себи. Но, још је вјероватније да су више пажње поклонили ситуацији и задацима који су их чекали, а који су били бројни и сложени. Но, било како да је, Моша се од овог тренутка ослободио комплекса, јер Тито му је поклонио пажњу, потврдио повјерење и омогућио да дође до пуног изражаја. Тај Титов однос према Моши био је довољан да убрзо угасну причу о Мошиним „слабости-ма“ и да „Мошин случај“ сиђе с дневног реда.

Пошто је дошао у Рудо, Пијаде је остао са Врховним штабом, који ће се кретати с Првом пролетерском бригадом. Убрзо након формирања, ова бригада, са Врховним штабом, кренула је за источну Босну и, након жестоких борби против окупатора и четника које је на прелазу 1941. на 1942. годину тамо водила, крајем јануара 1942. вратила се у рејон Фоче. Ту, на тремећи Црне Горе, Босне и Херцеговине зачело се у овим данима стварање простране слободне територије, са сједиштем у Фочи, познате као Фочанска република. Врховни штаб је у Фочу дошао 25. јануара 1942. и ту остао све до 10. маја исте године. Овим датумима омеђене су, у ствари, границе постојања Фочанске републике.³⁷

Први мјесец дана последије Рудог протекао је углавном у сталној борби и кретању. Након доласка у Фочу, Врховни штаб је дошао у могућност да испољи знатно ширу активност у разним правцима, нарочито у погледу јачања и учвршћења војних јединица и народноослободилачких одбора. Значајан удео у тој активности имао је и Моша Пијаде. Међу бројним подвизима које је обавио, најзначајнији су свакако тзв. Фочански прописи, донесени у фебруару 1942. То су, у ствари, два документа о народноослободилачким одборима: Задаци и устројство народноослободилачких одбора и Објашњења и упутства за рад

³⁷ *Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945*, књ. 1, Београд 1957, 180—183.

народноослободилачких одбора у ослобођеним крајевима. На основу свог богатог искуства с дурмиторског подручја и подстакнут Титовим и Кардељевим мислима и чланцима из ужицке Борбе, у сарадњи са Сретеном Жујовићем, Моша Пијаде је написао ове документе у којима су постављени принципи организације и изградње нове народне револуционарне власти.³⁸

Међутим, Пијаде се није дуго задржао у Врховном штабу, у Фочи ни пун мјесец. Двадесетог фебруара 1942. Тито му је повјерио специјални задатак у Црној Гори, и то на дурмиторском подручју, које је недавно био оставио и у којем је добро упознао и људе и прилике. У првој половини фебруара 1942. Врховни штаб је успоставио редовну радио-телеграфску везу са Коминтерном, и средином тог мјесеца споразумио се са њом о скорој совјетској помоћи у ратном материјалу народноослободилачком покрету у Југославији, која је требало авионима, путем падобрана, да буде спуштана на Језерском пољу код Жабљака. Прва пошиљка требало је да буде испоручена ноћу 23/24. фебруара. Врховни штаб је о овоме 18. фебруара обавијестио штаб Дурмиторског НОП одреда ради благовременог припремања терена за пријем помоћи. Два дана касније, као делегат Врховног штаба на Жабљак је кренуо Моша Пијаде, који је тамо стигао 22. фебруара увече. Његов задатак био је да руководи читавим послом на Језерском пољу и обезбиједи што бољу организацију прихвата најављене помоћи.

Међутим, до совјетске помоћи није дошло. Моша Пијаде са људством које је било задужено за прихват помоћи, потхрањујући путем кореспонденције коју је водио са Титом наду да ће помоћ ипак стићи, пуних 37 ноћи узалудно је чекао на импровизованом аеродрому на Језерском пољу, у условима дурмиторске зиме и дебелог снијежног покривача. Најзад, кад је добио Титово писмо од 29. марта 1942, у коме му је јављао да за догледно вријеме помоћи неће бити и да стражу може укинути, распустио је људе који су са њим дежурали и тужна срца прихватио такав завршетак мисије на Језерском пољу.³⁹

Пијаде је остао на Жабљаку и по завршетку безуспјешног очекивања совјетске помоћи, и даље са статусом специјалног делегата Врховног штаба. У Црној Гори се у прољеће 1942. године ситуација врло компликовала: оснажила је контрареволуција, нарочито четничка, и, уз помоћ окупатора, повела борбу против народноослободилачког покрета, борбу која је у ствари била својеврстан грађански рат. Због тога је присуство Моше Пијаде у Црној Гори и даље било потребно. Штавише, Врховни штаб је средином марта 1942. у Црну Гору, ради пружања

³⁸ Исто, 182; Слободан Нешовић, н. дј., 490—493.

³⁹ Моша Пијаде, *Изабрани списи*, том I, књ. 5, 771—778; Павле Милошевић, *Ишчекивање совјетске помоћи на Дурмитору 1942. године*, Историјски записи, 3—4/1970, 387—397.

помоћи народноослободилачком покрету, упутио нове делегате: Милована Биласа, Митра Бакића и Светислава Стефановића.⁴⁰

Док је био ангажован око очекивања совјетске помоћи, Моша Пијаде се није могао ни приближно ограничити само на тај посао. Чим је дошао на Жабљак, постала је актуелна одбрана среза шавничког од напада четника, у том тренутку превасходно ради обезбјеђења провизорног аеродрома на Језерском пољу, а касније ради ширих потреба народноослободилачког покрета и партизанске војске, којој је дурмиторско подручје у другој половини прољећа 1942. године постало главна база концентracије. Истог дана кад је очекиван долазак првих совјетских пошљаки, јаке четничке снаге, пошто су претходно заузеле Васојевиће, ушле су у Колашин, а затим су напад усмјериле у правцу Горњег Липова, Мојковца и Вратла, и тако себи отвориле пут ка шавничком срезу. Глас о томе послужило је као аларм за мобилизацију снага Дурмиторског НОП одреда за одбрану среза. За неколико дана мобилисано је око 670 бораца, који су хитно упућени на источну границу среза, на Сињајевину, гдје је образован тзв. сињајевински фронт, односно сињајевински сектор, који ће стицајем прилика и по врло тешким околностима бити држан пуна три мјесеца, тј. све до 22. маја 1942. Заштита среза била је актуелна и од санџачког правца, а касније и од правца Никшића.⁴¹

У свим пословима војне и друге природе који су се тицали одбране среза шавничког ангажовао се до максимума и Моша Пијаде, заједно са члановима Штаба одреда и другим руководићим факторима на Жабљаку, вршећи истовремено и своју дужност на Језерском пољу. Деветнаестог марта писао је Титу: „Од јутра до мрака радим у штабу, а ноћу сам на терену. Терам док могу, али већ попушта снага“.⁴² Два дана касније, обрван не само физичком исцрпљеношћу већ и узалудним чекањем совјетске помоћи и рђавим вијестима са сињајевинског фронта, тражио је од Тита замјену на дужности у Жабљаку.⁴³ Тито није извршио ову замјену, а Моша је издржао.

Кад је престао да држи стражу на Језерском пољу, Пијаде је могао да посвети више пажње и неким другим пословима, који су се махом тицали организације живота на слободној територији. И поред свих перипетија око одбране те територије и негативних кретања у Црној Гори и око ње, шири рејон Дурмитора остао је све до касног прољећа 1942. године слободно подручје и живот на њему по много чему добијао је контуре партизанске државе, поред осталог захваљујући и ономе што

⁴⁰ Буро Вујовић, н. дј., Историјски записи, 1/1967, 45—111.

⁴¹ Обрад Цицмил, н. дј., 128—136.

⁴² *Зборник НОР*, III, 4, док. 72.

⁴³ Исто, II, 3, док. 69.

је Моша Пијаде дао том крају и што је за њега урадио. Тако је један од његових подухвата био стварање и организација партизанске поште, неко вријеме на територији Дурмиторског НОП одреда а затим и шире. Поштански саобраћај обављан је курирским путем, као и телефонским линијама које су успостављене у дужини од преко 240 километара.⁴⁴ По природи склон администрирању и законодавно-статутарној дјелатности, написао је статут ударних батаљона, инструкције за партизанске страже, табеларни преглед за 19 партизанских сточних фарми које је крајем маја 1942. формирао у Пиви, правилник за рад у тим фармама и друга слична документа.⁴⁵ Посебна заслуга Пијаде је његов рад на организацији војнопозадинске власти на територији Дурмиторског НОП одреда: команди мјеста и партизанских стража, а од почетка маја 1942. и команде подручја која је обједињавала власт свих органа војнопозадинске власти.⁴⁶

У свом раду у овом периоду Пијаде је од случаја до случаја наилазио на отпоре и размимоилажења са појединим војним и политичким руководиоцима, у Покрајинском комитету КПЈ, са делегатима ЦК КПЈ Милутиновићем и Биласом. Но, то је сада била мање-више ствар борбе мишљења, јако заштрена у ватри револуције, неразумијевања једне или друге стране, несхватања и сл., али било је и призвучка који су подсјећали на раније односе.⁴⁷ Пијаде је о многим догађајима и појавама у Црној Гори, а имало се о чему, путем писама ревносно обавјештавао Тита, па успутно и о неспоразумима које је имао са појединим руководиоцима, понајвише са Биласом. Одјеке тих извјештаја у Покрајинском комитету КПЈ и Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку могли су препознати преко писма Врховног команданта, уколико о неком од њих у тим писмима није и изричито говорио. То је са своје стране могло сметати понајприје делегатима ЦК КПЈ, особито Биласу, који је фактички био узео сву власт и био главни арбитар у Црној Гори, па и у односу на Милутиновића, иако су формално имали једнак статус. На великим тешкоћама у Црној Гори које су биле резултат мноштва, понајвише објективних околности, али које је у својим извјештајима Титу крстио превасходно као резултат субјективних слабости црногорског руководства, Билас је стицао глас о себи на главном мјесту, желећи истовремено да се што прије и коначно преда забраву његов прошлогодиш-

⁴⁴ Слободан Нешовић, н. дј., 493.

⁴⁵ Исто, 500—502, 508—509.

⁴⁶ Обрад Цицимил, н. дј., 123—127.

⁴⁷ Када се Иван Милутиновић средином априла 1942. враћао из Фоче, из Врховног штаба, имао је, на Жаблаку, врло једак разговор са Мошом Пијаде. Пијаде је више отрпио него што је одговорио.

њи случај.⁴⁸ И мада се у оној ситуацији на главном мјесту највише држало до његовог мишљења, након више његових гложења са Мошом, Тито се није могао уздржати а да га у писму од 3. маја 1942. оштро не прекори сљедећим ријечима: „Морам казати да нам се ни мало не свиђа стално трвење између тебе и Шикија.⁴⁹ Ти си наш претставник и мораш бити свестан огромне одговорности коју носиш пред Партијом и пред Врховним штабом. Ако се Шики или који друго не слаже по неким питањима са тобом, то не би смело довести до међусобних сукоба, већ напротив морало би те принуђавати на још већу опрезност и на добро размишљање пре доношења појединих одлука. Савете другова апсолутно је потребно примати и користити се њима у својим решењима“.⁵⁰

На крају, ваља нешто рећи и о лику Моше Пијаде у очима непријатеља. У буржоаском друштву бивше државе био је познат као дугогодишњи робијаш, бунтовник, отпадник. Тим карактеристикама непријатељска пропаганда у току рата (окупаторска и квислиншка, посебно четничка), нарочито у току прве године народноослободилачког рата, док је био у Црној Гори, придодала је нове, још гнусније и безочније, које су од Моше направиле неку врсту фантома, привиђења у људском облику итд. Како је непријатељ, особито у првој фази рата, Моши придијевао да је најглавија личност у партизанском покрету, да води тај покрет, да се пита за све, да одлучује, а уз то је још и „Јеврејин“ — јасно је чему су имале да воде ове коинциденције: непријатељска пропаганда против Моше била је срчуната на компромитовање народноослободилачког покрета. У Црној Гори она је добила извјестан стимуланс у грешкама које су тамо у току зиме и прољећа 1942. године прављене, а које је Моши превасходно стављала у гријех.⁵¹

И пошто су средином 1942. године партизанске јединице напустиле Црну Гору и пошле у западну Босну, а у Црној Гори остале партизанске групе, Моша је у свијести и представама окупатора и квислинга редовно био присутан, он се налазио ту, у Црној Гори, многи четнички обавјештајни извјештаји лоцирали су га час у овом час у оном крају Црне Горе. Посебно је и даље био присутан у непријатељској пропаганди у најгорем смислу ријечи.⁵² Обрад Цицмил је покушао да дочара како је то са њим било код четника на дурмиторском подручју,

⁴⁸ Буро Вујовић, н. дј., Историјски записи, 1/1967, 45—111.

⁴⁹ Један од псеудонима Моше Пијаде.

⁵⁰ *Зборник НОР*, II, 4, док. 6.

⁵¹ Слободан Нешовић, н. дј., 476, 482; Обрад Цицмил, н. дј., 187.

⁵² Буро Вујовић, „Герила у Црној Гори 1942—1943. године“ (рукопис).

али то је ипак само блиједа слика онога што је било у стварности.⁵³

Непријатељев однос према Моши Пијаде илуструје на свој начин и износ суме којом је његову главу био уцијенио, а још више однос тога износа према износима уцјена других личности у Црној Гори, које су такође биле подвргнуте под ову врсту третмана од стране окупатора. Тако је у једном окупаторском списку „уцијењених одметника“ с краја 1942. године, на којем су се налазила имена 84 личности, глава Моше Пијаде била уцијењена са 500.000 лира, а највећа уцјена послје те, која се односила на Ивана Милутиновића, Блажа Јовановића, Пека Дапчевића и још неке личности, износила је 100.000 лира, да би износ осталих уцјена ишао и до 5.000 лира.⁵⁴ Излази да је Моша Пијаде био пет пута више уцијењен од Милутиновића, Блажа Јовановића и Дапчевића, иако би се могло рећи да је у погледу власти и компетенција које су имали у почетку НОР-а однос између њих био управо обрнут, нарочито кад је ријеч о Милутиновићу.

У литератури је присутно мишљење да су одијуму који је Моша Пијаде незаслужено понио наводно као главни кривац за све лијеве грешке, ликвидације и сл. допринијеле замијерке које су на његову адресу чинили људи из народноослободилачког покрета.⁵⁵ Можда у томе има нешто истине, али непријатељ је ипак својим мјерилима дошао до тога да је Моша погодна личност за његову пропаганду, онакву какву је водио служећи се Мошиним ликом и именом. А шта је истина у вези са Мошиним грешкама у народноослободилачком покрету кад је ријеч о лијевим грешкама и ликвидацијама, које му се највише приписују у гријех, а иначе су најгрубљи облик скретања?

На ово питање већ је дијелом одговорено самим тим што Моша није имао пресудан утицај на прилике и ток догађаја у Црној Гори, па према томе није могао ни направити грешке од пресудног утицаја. Међутим, он није био ни склон да прави лијеве грешке, ни у мјери и обиму које су омогућавали његов положај и компетенције. То не значи да је био безгрешан. Почетком априла 1942. године у срезу шавничком откривена је четничка завјера, чији је организатор био Митар Караџић, бив-

⁵³ На стр. 187 своје књиге *Дурмиторски НОП одред* Цицмил каже: „Четничке псовке и пропаганда на дурмиторском подручју нарочито су биле уперене против Моше Пијаде. Он је, по њиховим речима, био оличење сваке несреће и зла. О овоме су њихови команданти говорили војницима пред стројем и сељацима дотераним на раскршћа, да би им саопштили неке наредбе или им припретили због скривања партизана-илегалаца, о овоме су стваране гусларске песме, и све тако без краја и мере“.

⁵⁴ Зоран Лакић, *Размјена ратних заробљеника у Црној Гори у току НОР-а*, Војноисторијски гласник, 1/1967, 93—95.

⁵⁵ Слободан Нешовић, н. дј., 476.

ши предсједник општине дробњачке. Намјера завјереника била је да побију чланове штаба Дурмиторског НОП одреда, Мошу Пијаде и још неке личности, а затим да растроје партизански фронт на Сињајевини. Умјесто да стријељају Караџића и друге организаторе завјере, руководство на Жабљаку побило је 25 људи, међу којима је сигурно било и заведених лица.⁵⁶ Дио одговорности за овакав поступак сноси и Моша Пијаде, јер је саодлучивао у овом случају. Међутим, ово је ипак био април 1942. године и револуција и грађански рат у највећем јеку, те је тај моменат био најпресуднији у одлучивању. Мошин став према колебљивим елементима, као и према онима који су могли бити сматрани потенцијалним непријатељима народноослободилачког покрета, одликовао се иначе тактом и одмјереношћу. Ево како би се то могло видјети на основу неких података.

У карактеристици коју је Мјесни комитет КПЈ Шавник 29. децембра 1941. доставио Покрајинском комитету КПЈ на његов захтјев, о чему је раније било ријечи, поред података о Мошином ангажовању у организовању власти, у културном раду ита, стоји и информација о његовом опортунистичком односу према ликвидацијама. „Друг Чича док је био у нашем срезу” — пише о томе у карактеристици — „показивао је извјесне знаке опортунизма, а то се нарочито огледа у погледу ликвидације шпијуна и петоколониша, тако да је неке шпијуне саслушавао када су се они пријавили сами Штабу да нешто изјаве, он их је пуштао да оду и загарантовао им сигурност живота док оду кући, чак извјесним давата је пратња од партизана да их пропрате до њихове куће”.⁵⁷ Заиста доста необичан поступак у оно вријеме у Црној Гори, а који се данас не би могао крстити као опортунизам или слична негативна особина.

Други један случај такође је карактеристичан. Двадесет другог марта 1942. у болници у Жабљаку умро је Батрић Жугић, замјеник команданта сињајевинског сектора, од рана које је три дана раније задобио у Липову код Колашина. У том тренутку у Жабљаку се налазио у притвору један његов рођак, који је био нешто згријешнио према народноослободилачком покрету и требало је тих дана да му се суди. Двије жене из истог братства пошле су код Моше Пијаде и замолиле га да утиче код жабљачког руководства да њиховог рођака пусте на сахрану преминулог Жугића, јер да овај иначе није непријатељ нити ће икад поћи непријатељу, већ само да тако зна по мало више да прича него што треба. Моша је познавао тог човјека и слагао се у мишљењу са овим женама, те је издјествовао код

⁵⁶ *Зборник НОР*, III, 4, док. 85, Извјештај Штаба Дурмиторског НОП одреда од 7. априла 1942.

⁵⁷ АИИТ, 61/III 2—10/41.

руководства да га пусти не само на сахрану него, уз његову гараницију, и на слободу. Случај је хтио да „грешни” Жугић поново нешто згријеши, буде ухапшен и осуђен на смрт. Онога дана када је требало извршити стријељање чланови руководства били су на терену ради одржавања неке прославе. Стража која је требало да изврши ликвидацију дошла је претходно у Штаб одреда да се јави. Тамо је нашла Мошу и рекла му о чему се ради. Пијаде није био обавијештен о накнадној невољи Жугића. Мало је размислио, а затим позвао команданта одреда, који није био пошао на терен, и предложио му да осуђеника пусти кући, с тим да му скрене пажњу да се ради о посљедњој опомени и да га више нико неће спашавати. Овај је то прихватио. Кад су увече људи из руководства дошли са терена, Пијаде им је саопштио шта је урадио и зашто је тако поступио. Радило се о томе да је осуђеник о коме је ријеч уочи рата био замјеник команданта логора у Билећи, у којој је Пијаде у првој половини 1940. године провео три мјесеца. Тај човјек, како је Пијаде људе обавијестио, није логорашима учинио никакве посебне услуге да би га ради тога пустио, али над њима није вршио ни терор, већ је радио само оно што је морао и што му је наређивано. Други резон за свој поступак Пијаде је нашао у чињеници да ослобођени Жугић потиче из доста великог братства које је у највећој мјери партизанско, да су његова браћа и рођаци комунисти и да они још могу помислити да њихов брат и братственик није ни крив, него му се Моша свети за Билећу. Пијаде је на крају закључио да пуно вјерује да Жугић којег је пустио на слободу неће поћи непријатељу. — Некима из руководства није било право то што је Моша урадио, па су и негодовали, али је већина његов поступак прихватила и одобрила. Што се тиче ослобођеног Жугића, он није изневјерио Мошина очекивања, већ се држао добро и био на страни народноослободилачког покрета.⁵⁸

За гледање Моше Пијаде на линију КПЈ у народноослободилачкој борби у овој фази револуције карактеристични су и неки детаљи из његових писама Титу из периода док је био на Жабљаку. На податак из Титовог писма од 11. марта 1942, у којем га је обавијестио да му је Коминтерна јавила „да добија утисак из нашег материјала како наш партизански покрет иде сувише у комунистичке воде“, Моша Пијаде, полазећи првенствено од процјене стања у средини у којој се налазио и шире у Црној Гори, реаговао је у писму од 15. марта 1942. следећим ријечима: „Нема сумње да помоћ (мисли на помоћ која је

⁵⁸ Момчило Д. Полексић, н. дј., (рукопис).

очекивана од Совјета — примј. Б. В.) зависи од тога хоћеш ли успети да увериш Дједа⁵⁹ у исправност нашег става и у тачност наших података. Но свакако имаћемо, држим, понешто и да ревидирамо. Чак држим да је Дједова критика да смо отишли мало даље него што је требало у основи тачна“.⁶⁰ Сјутрадан у новом писму на истој основи додао је: „Ако сам и ја сматрао да је стварање Прол. бригаде било нужно, треба испитати да ли је нужно ићи даље по тој линији“.⁶¹ Када му је Тито, у ствари због неспоразума који је настао између њих због тога што је један говорио о принципима а други о конкретизацији тих принципа, о пракси, у писму од 26. марта оштрим ријечима приговорио: „Иначе, на тебе сам се био озбиљно разљутио кад си почео да филозофираш о томе да ли ми збиља нисмо погријешили и забраздили у лијево“, Пијаде му је у једном од следећих писама једноставним ријечима објаснио у чему је неспоразум између њих двојице, а које су гласиле: „Али твој став не спроводи се свуда како треба, а нарочито не у усменом додиру с масама. Ево шта пре два дана пише ОК никшићки: „да нам је непријатељ наметнуо класну борбу коју ми као такву и водимо’...“⁶²

На крају, још једна карактеристика Моше Пијаде која може да стоји и умјесто закључка. И поред свих проблема које је имао приликом рада у Црној Гори, углавном у 1941. години, Моша Пијаде се ни у једном тренутку није дао одвојити од људи у Партији са којима је имао неспоразуме или који га нијесу схватили. Био је увјерен да ће се тако на најбољи начин превазићи неспоразуми и сви умјерити на општи велики циљ, који је свима био заједнички и најглавнији. Ако се у 1942. години, кад је био делегат ЦК КПЈ, некад и споречкао с неким од руководећих људи у вези са проблемима који су настајали у ватри револуције са циљем да се ствари боље ријеше, према свима се односио с другарском пажњом и љубављу. У писмима другове је редовно поздрављао са „твој чича Јанко“ или „твој Шики“, како све — тако и Биласа и Милутиновића.

Збиља, Моша Пијаде — чича Јанко Перовић — у свом нерву револуционара и хуманисте потврдио се на најбољи начин и за вријеме док је био у Црној Гори, у првој години народно-ослободилачког рата, као уосталом и у току читаве своје животне и револуционарне каријере.

⁵⁹ Псеудоним за Коминтерну.

⁶⁰ *Зборник НОР*, II, 3, док. 48.

⁶¹ Исто, док. 54.

⁶² Исто, док. 108.

Dr. Đuro Vujović

MOŠA PIJADE AU MONTÉNÉGR0 1941—1942

R é s u m é

La guerre d'avril 1941 surprit à Belgrade Moša Pijade, ce prisonnier pendant de longues années dans les prisons de la Yougoslavie monarchique. Immédiatement après le bombardement de Belgrade, il part avec certains de ses amis vers l'intérieur du pays et dans quelques jours il se trouve au Monténégro. Là, il entre en relations avec le comité provincial du Parti Communiste de Yougoslavie qui était chargé de son emplacement. Il prend part dans l'insurrection de juillet, dans les luttes pour la libération de Kolašin. Après cette insurrection il se rend à Piva où il reste presque jusqu'à la fin de 1941. Quoiqu'il était membre du Comité Central du Parti Communiste de Yougoslavie, il exerce, en ce temps là, de devoirs d'une importance locale de la raison que son départ de Belgrade sans avoir demandé le Parti et son arrivée au Monténégro, ne furent pas interprétés favorablement pour lui de la part de Djilas, délégué du Comité Central du Parti Communiste de Yougoslavie pour le Monténégro, et plus tard de la part du délégué Milutinović.

Vers la fin de 1941, à l'appel de Tito, Moša Pijade se rend à l'Etat-Major Suprême. Ainsi les soupçons envers lui cessent, car Tito lui témoigne toute sa confiance. En février 1942, Pijade se rend de nouveau au Monténégro, cette fois en qualité de délégué spécial de l'Etat-Major Suprême, chargé de la réception de l'aide soviétique qu'on attendait venir par avion sur l'aéroport improvisé près de Žabljak. Cet envoi de l'URSS n'a pas eu lieu mais Moša Pijade reste encore au Monténégro et prend part dans les gros événements de cette province, jusqu'au milieu de l'année 1942, quand les détachements partisans abandonnent le Monténégro et partent en Bosnie occidentale.